

ר' אליעזר ור' יהושע – מי בראש?

ר' אריאל קרמר

מבוא

ע"פ המשנה באבות¹, רבי אליעזר בן הורקנוס ורבי יהושע בן חנניה היו מתלמידי רבן יוחנן בן זכאי שקיבל תורה מהלל ושמאי. בגמרא מוזכר כמה פעמים² שרבי אליעזר "שמותי הוא", ובירושלמי מבואר³ שהכוונה היא שרבי אליעזר הולך כשיטת בית שמאי⁴.

אם כן, מחלוקת רבי אליעזר ורבי יהושע נושקת למחלוקת אחרת: בית שמאי ובית הלל.

ידועה מחלוקת רבי אליעזר ורבי יהושע בעניין תנורו של עכנאי⁵ בגינה הביא רבי אליעזר ראיות 'על טבעיות' לשיטתו ורבי יהושע דחה אותן. הדברים הגיעו עד כדי כך, שיצאה בת קול מן השמים שאמרה שהלכה כרבי אליעזר, ורבי יהושע השיב "לא בשמים היא" ואין פוסקים הלכה על פי בת קול. האם רבי אליעזר סבר שפוסקים על פי בת קול?

במאמר נעמוד על יסוד מחלוקתם ונראה שאינה נקודתית אלא רחבה, קשורה בתפיסות עולם שונות, ושורשה בהבדל בין המלכים דוד ושלמה.

מחלוקת בעניין קורבנות

המשנה בזבחים⁶ דנה במקרה בו התערב דם שחיתת בכור עם דם קרבן עולה לפני שנזרקו על המזבח. דם עולה טעון שתי הזאות שהן ארבע על קרנות המזבח (הזאה כפולה על קרנות כשהדם מתפשט לשתי דפנות). לעומתו, דם בכור טעון הזאה אחת בלבד. כאשר שני הדמים התערבו יש לשאול כמה פעמים יש להזות על המזבח; האם פעם אחת משום דם הבכור, או פעמיים משום דם העולה?

בדין זה נחלקו רבי אליעזר ורבי יהושע: רבי אליעזר סבר שיש להזות פעמיים ואילו רבי יהושע סבר שיש להזות פעם אחת.

¹ פ"ב מ"ט.

² למשל: שבת קל ע"ב.

³ שביעית פ"ט, ה"ו.

⁴ מובא ברש"י בשבת שם, ד"ה 'שמותי'.

⁵ ב"מ נט ע"ב.

⁶ פ ע"א.

ע"פ רש"י על המשנה, טעם המחלוקת הוא האם אומרים "רואה אני אותם כאילו הם מים". משמעות הדבר היא שיש שתי צורות הסתכלות על תערובת דם זו: אפשר להזות פעמיים בלי להתחשב בדם הבכור כיוון שאין רצונו של המזה בו בהזאה השניה, משום שמתייחסים אליו כאל מים, ואפשר לומר שדם הבכור הוא בעל חשיבות, אי אפשר להתייחס אליו כאל מים, גם ביטולו במחשבה לא מועיל וממילא אי אפשר להזות פעמיים.

צריך להבין את סברת רבי אליעזר; מדוע מחשבה מועילה להתייחס לדם בכור כאל מים?

מחלוקת בשמחת יום טוב

בגמרא בבבבצה⁷ מובאת מחלוקת בעניין מצוות יו"ט:

"תניא רבי אליעזר אומר אין לו לאדם ביום טוב אלא או אוכל ושותה או יושב ושונה, רבי יהושע אומר חלקהו חציו לה' וחציו לכם".

הסביר רבי יוחנן, ששניהם למדו דבריהם ממקרא אחד; בחג הפסח נאמר: "ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת לה' אלוקיך..."⁸ ובשמחת תורה נאמר "ביום השמיני עצרת תהיה לכם..."⁹. רבי אליעזר סבר או כולו לה' או כולו לכם ורבי יהושע סבר חציו לכם וחציו לה'.

בן יהוידע' שואל: הנהג כר' יהושע מקיים שניהם, אך לרבי אליעזר אם ראוי שיעשה לה', איך יפטור עצמו מחובה זו כשיקיים 'כולו לכם'? ומשיב:

"וני"ל בס"ד כוונת ר"א לומר אם האדם יכול לשלוט בטבעו החמרי לכוון בעונג הגוף לשם שמיים דווקא שהוא מתענג כיום זה בשביל כבוד קדושת היום דוקא הרי זה רשאי לעשותו כולו לכם דהיינו באכילה ושתיה כי עתה על ידי כונתו הטובה נעשה כל אכילה ושתיה שלו קודש ואם אינו יכול לצמצם כונתו בעונג גופו לשם שמיים דווקא הרי זה יעשהו כולו לה' בלימוד התורה".

רואים מכאן שלרבי אליעזר יש מבט עליון יותר על המציאות.

⁷ טו ע"ב.

⁸ דברים טז, ח.

⁹ במדבר כט, לה.

יסוד המחלוקת

בגמרא בראש השנה¹⁰ נחלקו רבי אליעזר ורבי יהושע מתי נברא העולם. רבי אליעזר אומר בתשרי ורבי יהושע אומר בניסן. אומר רבינו תם¹¹: "דאלו ואלו דברי אלהים חיים ואיכא למימר דבתשרי עלה במחשבה לבראות ולא נברא עד ניסן".

מוסיף בן יהודע משמו¹²:

"הנה רבינו האר"י ז"ל בשער הכוונות בדרוש ראש השנה השווה דברי רבי אליעזר ורבי יהושע דמר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי, דמר איירי בבחינת החיצוניות שהוא כללות העולמות ומר איירי בבחינת הפנימיות שהוא עניין הנשמות".

אם כן רבי אליעזר מסתכל על העולם שנברא בפן הנשמתי, ורבי יהושע על הפן החיצוני.

נמצא שרבי אליעזר מסתכל על העולם באופן מופשט יותר, פנימי; מבחינתו הבריאה היא בריאת פנימיות העולמות ומתוך תפיסה זו הוא מתייחס גם לסוגיות אחרות; גם בעניין קדשים (דם קרבנות שהתערב) המחשבה 'מעצבת' מציאות ולכן רואים את גם הבכור כמים, ובעניין שמחת יו"ט רבי אליעזר נמצא במדרגת הקדושה של מסילת ישרים בה האוכל מקבל תוקף אלוקי¹³. לעומתו רבי יהושע מייחס חשיבות לרובד הגלוי ומתוך קו מחשבה זה הוא סובר שבדיני קדשים (דם קרבנות שהתערב) לא רואים את דם הבכור כמים שהרי סוף סוף הוא מעורב בדם העולה וכן בעניין שמחת יו"ט האכילה סותרת את ה'ל-ה" ועל כן חציו לכן וחציו לה'.

בירושלמי¹⁴ נאמר: "משמת רבי אליעזר נגזו ספר חכמה ומשמת רבי יהושע פסקו עצות טובות ומחשבות טובות מישראל" וכדברינו: רבי אליעזר היה בעליונים, בעולם החכמה, ולעומתו רבי יהושע היה בקרקע ולכן היה נותן עצות טובות.

¹⁰ י ע"ב.

¹¹ מובא בתוספות כז ע"א, ד"ה 'כמאן מצליני'.

¹² ד"ה 'רבי יהושע אומר'.

¹³ "והנה האיש המתקדש בקדושת בוראו אפילו מעשיו הגשמיים חוזרים להיות ענייני קדושה ממש... אך הקדוש הדבק תמיד לאלהיו, ונפשו מתהלכת בין המושכלות האמתיות באהבת בוראו ויראתו, הנה נחשב לו כאילו הוא מתהלך לפני ה' בארצות החיים עודנו פה בעולם הזה, והנה איש כזה הוא עצמו נחשב כמשכן, כמקדש, וכמזבח... כללו של דבר ענין הקדושה הוא שיהיה האדם דבק כל כך באלהיו, עד שבשום מעשה אשר יעשה לא יפרד ולא יזוז ממנו יתברך, עד שיותר יתעלו הדברים הגשמיים אשר ישמשו לאחד מתשמישיו במה שהוא משתמש בהם, ממה שיורד הוא מדביקותו ומעלתו בהתשתמשו מדברים גשמיים... אך אחרי הכינו את עצמו בכל הכנות אלה, אם ירבה לידבק בתוקף האהבה ועוצם היראה בהשכלת גדולתו יתברך ועוצם רוממותו, יפריד עצמו מענייני החומר מעט מעט, ובכל פעולותיו ובכל תנועותיו, יכוין לבבו אל מצפוני ההתדבקות האמתית, עד שיערה עליו רוח ממרום וישכין הבורא יתברך את שמו עליו כמו שעושה לכל קדושו, ואז יהיה כמלאך ה' ממש וכל מעשיו אפילו השפלים והגשמיים כקרבנות ועבודות".

¹⁴ סוטה פ"ט הט"ז.

נראה שלא לחינם מציין המדרש¹⁵ שכאשר יצא רבי יוחנן בן זכאי מחומות ירושלים בזמן המצור ונשאוהו בתוך ארון קבורה, רבי אליעזר החזיק בראשו ורבי יהושע ברגליו; דרכו של רבי אליעזר הוא בחכמה ובמחשבה (ראש) ודרכו של רבי יהושע הוא במציאות ובמעשה (רגליים).

הכשר מצווה דוחה שבת

לאחר שראינו זאת, נראה בסוגיה נוספת עד כמה מעניק ר"א מקום לעולם המחשבה והדעת.

פרק תשעה עשר במסכת שבת¹⁶ פותח בדין מחודש: "ועוד אמר רבי אליעזר כורתים עצים לעשות פחמים לעשות ברזל". מילת תינוק בן שמונה ימים דוחה שבת, ומחדש רבי אליעזר שלא רק המצווה עצמה דוחה שבת אלא אפילו מכשיריה.

רבי עקיבא חולק על רבי אליעזר ואומר: "כלל אמר רבי עקיבא כל מלאכה שאפשר לעשותה מערב שבת אינה דוחה את השבת" ומסביר רש"י¹⁷ שרבי עקיבא נחלק על רבי אליעזר במכשירי מצווה וסובר שאינם דוחים את השבת הואיל ואפשר לעשותן מערב שבת.

לפי דרכינו, שמקומו של רבי אליעזר בעולם הדעת והמחשבה, הוא מתבונן על העולם בצורתו המתוקנת, הפנימית, כפי שהייתה צריכה להיברא ובמציאות כזו המכשירים הם חלק בלתי נפרד מהמצווה ולכן דוחים שבת. בדומה לכך מצינו שבצורתו המתוקנת של העולם (קודם חטא הארץ¹⁸) היה צריך להיות טעם העץ כטעם הפרי, כלומר, טעם התכלית (הפרי) גם בעץ. למכשירי מצווה, בדומה לעץ, היה טעם הפרי - המצווה עצמה. על כן בהתבוננות עמוקה גם מכשירי המצווה דוחים את השבת¹⁹.

¹⁵ איכה רבה א, אות לא.

¹⁶ קל ע"א.

¹⁷ ד"ה 'כלל אמר ר"ע'.

¹⁸ ילקוט שמעוני בראשית, ח: "ותוצא הארץ דשא' עברה על הציווי שאמר לה הקב"ה: 'עץ פרי עושה פרי, מה הפרי נאכל אף העץ נאכל'. והיא לא עשתה כן אלא ותוצא הארץ דשא עץ עושה פרי, הפרי נאכל ואין העץ נאכל. לפיכך נתקללה: 'ארורה האדמה בעבורך'".

¹⁹ אורות התשובה ו, ז: "מתחלת הבריאה ראוי היה טעם העץ להיות גם הוא כטעם פריו. כל האמצעים המחזיקים איזו מגמה רוחנית גבוהה כללית ראויים היו להיות מוחשים בחוש נשמתי באותו הגבה והנעם, שעצם המגמה מורגשת בו כשאנו מציירים אותה. אבל טבע הארץ. התנוודות החיים, ולאות הרוחניות כשהיא נסגרת במסגר הגופניות, גרם שרק טעמו של הפרי, של המגמה האחרונה, האידיאל הראשי, מורגש הוא בנעמו והדרו, אבל העצים הנושאים עליהם את הפרי, עם כל נחיצותם לגדול הפרי, נתעבו ונתגשמו ואבדו את טעמם. זהו חטא הארץ, שבעבורו נתקללה כשנתקלל גם האדם על חטאו. וכל פגם סופו לתקון. ע"כ מובטחים אנו בברור, שיבאו ימים שתשוב הבריאה לקדמותה, וטעם העץ יהיה כטעם הפרי...".

רבי אליעזר ורבי יהושע כבית שמאי ובית הלל

כאמור, מוזכר כמה פעמים שרבי אליעזר 'שמותי', ובארו בירושלמי שנקט כשיטת בית שמאי. את יחסו לבית שמאי ניתן לראות במחלוקת המובאת במסכת שבת²⁰ בעניין גזירות בית שמאי שגזרו בעליית חנניה בן חזקיה: "רבי אליעזר אומר בו ביום גדשו סאה רבי יהושע אומר בו ביום מחקו סאה" ומסביר רש"י על דברי ר"א: "אותו יום הרבו סייג לתורה במדה גדושה ויפה מדדו להרבות גדר בישראל" ועל דברי ר"י: "בו ביום שהרבו לגזור יותר מידי ואין יכולים לעמוד בגזירתם". ננסה לברר האם ישנו קשר בתפיסת העולם בין רבי אליעזר לבית שמאי, או שמא רק הסכמה בדינים מסוימים.

רבי אליעזר לא רק פוסק כבית שמאי, אלא גם מזדהה עם כיוון החשיבה. כך כתב ישם משמואל':

"והנה ר' אליעזר מתלמידי ב"ש שהם מעולם המחשבה אזיל בתר המחשבה, וידוע דב"ש הם שורשם במדת הדין ומרומז בגמ' דחפו באמת הבנין שבידו שהוא צימצום כידוע, ור' יהושע שורשו בחסד אזיל בתר המעשה"²¹.

רבי אליעזר בראש?

בפשטות נראה שדרכו של רבי אליעזר נדחתה משום שנידוהו במעשה תנורו של עכנאי, ואם כן לכאורה ערכו ירד, אולם במדרשים ניתן לראות במספר מקומות הערכה רבה לרבי אליעזר.

²⁰ קנג ע"ב.

²¹ ראש השנה שנת תרעב. ובפרשת בראשית (תרעב) כתב: "ב"ש אומרים השמים נבראו תחילה ואח"כ נבראת הארץ... וב"ה אומרים הארץ נבראת תחילה ואח"כ השמים... והנה כמו שיש שמים וארץ בעולם, כן הוא בשנה היינו הזמן... וכן בנפש האדם... ובזה נבוא לביאור פלוגתת ב"ש וב"ה, דב"ש סברו שמים קדמו לארץ, שהשכל ינהיג את הלב ומצד התבוננות השכל יבוא לאהבה ויראה שהוא בלב... וכמ שאמר דוד המלך ע"ה לשלמה בנו (דברי הימים א כח, ט) דע את אלקי אביך ועבדהו, הקדים הידיעה שהוא בשכל לעבודה שהוא בלב... וב"ה שמדתם מדת החסד כנ"ל אמרו ארץ קדמה, היינו שהש"י בחסדו הגדול משפיע רוח טהרה בלב איש ישראלי עוד טרם יבוא לבחי' השכל... (נחלקו) אם ההארה אלקית מוקדמת לעשיות ועבודת האדם, או עבודת האדם מושך עליו ההארה אלקית, ואלו ואלו דברי אלקים חיים, ושניהם אמת שמבלעדי הארה אלקית אין אדם יכיל לעשות מאומה, ומפורש בדברי האר"י ז"ל כי כל אתערותא דלתתא מוקדמת לו אתערותא דלעילא, אך בעבודת האדם מושך עליו הארה אלקית ביתר שאת, ומחלקותם אם ההארה המוקדמת חשובה יותר באשר באשר היא מוקדמת ובלעדה לא נוכל לעשות מאומה וגם אין בה תפיסת יד האדם וא"א להיות מזה יניקת ושליטת חיזונים, ומר אמר שההארה שאדם מושך עליו במעשיו חשובה יותר באשר זה בא ע"י זכות האדם במעשיו, ולתכלית זה באה הנשמה לעוה"ז כדי שתזכה ותאכל מפרי מעשיה".

א. במסכת שבת²² בעניין שיטת רבי אליעזר שמכשירי מילה דוחים את השבת :

"א"ר יצחק עיר אחת היתה בא"י שהיו עושין כר"א והיו מתים בזמן ולא עוד אלא שפעם אחת גזרה מלכות הרשעה גזרה על ישראל על המילה ועל אותה העיר לא גזרה"

ב. בתנחומא²³ :

"רבי אחא בשם רבי יוסי בר חנינא אמר בשעה שעלה משה למרום, שמע קולו של הקדוש ברוך הוא יושב ועוסק בפרשת פרה, ואומר הלכה בשם אומרה, 'רבי אליעזר אומר עגלה בת שנתה, ופרה בת שתיים'. אמר משה: ריבונו של עולם, והלא העליונים ותחתונים שלך הן ואתה אומר הלכה בשמו של בשר ודם? אמר לו: צדיק אחד עתיד לעמוד בעולמי, ועתיד לפתוח בפרשת פרה תחילה, 'רבי אליעזר אומר עגלה בת שנתה, ופרה בת שתיים'. אמר לפניו: ריבונו של עולם, יהי רצון שיהא מחלציי. אמר לו: חייד, שהוא מחלציד, שנאמר 'שם האחד אליעזר' שם אותו המיוחד, אליעזר".

ג. בירושלמי במסכת סוטה²⁴ :

"מעשה שנכנסו זקנים לעליית בית גדיא ביריחו, ויצאה בת קול ואמרה להן: יש ביניכם שניים ראויין לרוח הקודש, והלל הזקן אחד מהם, ונתנו עיניהן בשמואל הקטן. ושוב נכנסו זקנים לעלייה ביבנה, ויצאת בת קול ואמרה להן: יש ביניכם שניים ראויין לרוח הקודש, ושמואל הקטן אחד מהן, ונתנו עיניהן ברבי אליעזר בן הורקנוס, והיו שמחין שהסכימה דעתן לדעת המקום".

שתיק רבי אליעזר

לאחר שראינו שרבי אליעזר מונח בתפיסת עולם עליונה ופנימית, ונוקט כשיטת בית שמאי, יש להתייחס לתופעה שחוזרת כמה פעמים בש"ס: "שתיק רבי אליעזר", דבר הנראה כדחיית שיטתו.

²² קל ע"א.

²³ חוקת אות כד.

²⁴ פ"ט ה"ז.

ישנה מחלוקת ידועה בין רבי יהושע ורבי אליעזר בשאלה האם גאולה תלויה בתשובה²⁵:

"אמר רב כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים. ושמאל אמר דיו לאבל שיעמוד באבלו. כתנאי, רבי אליעזר אומר אם ישראל עושין תשובה – נגאלין, ואם לאו – אין נגאלין. אמר ליה רבי יהושע אם אין עושין תשובה אין נגאלין? אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירן למוטב".

משמע שהמימרא "הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן" הם מדברי רבי יהושע אלא שמהסוגיה בירושלמי²⁶ מתברר שאלו דברי רבי אליעזר:

"אמר לו רבי יהושע וכי אם יעמדו ישראל ולא יעשו תשובה אינן נגאלין לעולם? אמר לו ר"א הקב"ה מעמיד עליהן מלך קשה כהמן ומיד הן עושין תשובה והן נגאלין".

גם בבבלי וגם בירושלמי הדיון מסתיים בכך שרבי אליעזר שתק ולא השיב לרבי יהושע. לכאורה שתיקה כהודאה ואם כן דברי רבי אליעזר נדחו, אולם מדברי הרמב"ם נראה שפסק דווקא כר"א:

"כל הנביאים כולן צוו על התשובה ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה. וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין!"²⁷

במסכת מנחות²⁸ נחלקו רבי אליעזר ורבי יהושע בדין לחמי קרבן שנשחט במחשבת חוץ למקומו (והקרבן פסול) האם הלחם מתקדש או לא. רבי אליעזר סבר שקדש רבי יהושע אמר לא קדש²⁹. גם כאן אומרת הגמרא: "ושתק רבי אליעזר", אולם בהמשך סובר רבה

²⁵ סנהדרין צז ע"ב.

²⁶ תענית פ"א ה"א.

²⁷ הלכות תשובה פ"ז ה"ה. יש מחלוקת האם הרמב"ם הביא זאת כפסק הלכה וכן לאיזו תשובה התכוון, עיין למשל 'אור לנתיבתי', מז.

²⁸ עט ע"א.

²⁹ במהלך ההתדיינות ביניהם אומר רבי אליעזר: "אני דמיתיהו לחוץ לזמנו ואתה דמיתו לבעל מום נראה למי דומה אם דומה לחוץ לזמנו נדוננו מחוץ לזמנו אם דומה לבעל מום נדוננו מבעל מום, התחיל רבי אליעזר לדון דנין פסול מחשבה מפסול מחשבה ואין דנין פסול מחשבה מפסול הגוף" גם כאן רואים ניגוד בין מחשבה למעשה כשרבי אליעזר נצמד לקו המחשבתי.

כמותו (באיכא דאמרי השני)³⁰ וכך גם פסק הרמב"ם³¹ ושוב נשאלת השאלה: הרי שתק רבי אליעזר!³²

נראה, שרבי אליעזר לא שותק משום שהודה לרבי יהושע אלא שנמנע מלהגיב. כתב הרב קוק באגרות הראיה³³: "וכבר כתב רמ"ע מפאנו, דכל מקום שיש 'שתיק רב' היה בזה ענין נסתר" (במחלוקת האם גאולה תלויה בתשובה, הגמרא פותחת שרב סובר שגאולה תלויה בתשובה ומביאה את ר"א ור"י בתור 'כתנאי', ובפשטות שתיקתו של ר"א היא שתיקתו של רב). אם כן, שתיקת רבי אליעזר היא לא כי נדחו דבריו אלא משום דבר נסתר ועליון.

אורם של רבי אליעזר ורבי יהושע

רש"י אומר³⁴ שבתחילה היה העולם צריך להיבראות במידת הדין ומשראה שאינה מתקיימת שיתף הקב"ה את מידת הרחמים. 'שם משמואל'³⁵ חיבר בין דברי רש"י לדברי התוספות דלעיל על ר"א ור"י והסיק שבתשרי עלה במחשבה להיבראות במידת הדין, ונבראה פנימיות העולמות, אולם משראה הקב"ה שהעולם לא יכול להתקיים במידת הדין, שיתף את מידת הרחמים ונברא העולם בניסן.

רבי אליעזר הולך אחר המחשבה כב"ש ששורשם במידת הדין ועל כן סובר שהעולם נברא בתשרי - זמן הדין. ר' אליעזר מסתכל על המהות הנמצאת בעולם המחשבה וזו נקודת המוצא שלו להגדרת המציאות מצד המהות, מצד המחשבה האלוקית האידיאלית הקודמת למימוש המעשי, כי היא שורש הבריאה. המבט האלוקי הזה הוא הלכתחילה וכך באמת צריך העולם להבראות.

לעומת זאת, רבי יהושע ששורשו בחסד, הולך אחר המעשה וסובר שהעולם נברא בניסן "שהוא חודש הרחמים וצירוף הוי' אז כסדרן כנודע"³⁶. ר' יהושע לא מוכן להתעלם מהמציאות המעשית הממשית ומאחר שרצונו של הקב"ה היה לממש את האידיאל דווקא בצורה גשמית וחלקית, זו צריכה להיות נקודת המבט מתוכה מגדירים את

³⁰ מעניין שגם רבה לכאורה מאמץ את דרכו של רבי אליעזר. ישנן סוגיות נוספות בהן סובר רבה כרבי אליעזר; במסכת פסחים מו ע"ב סובר רבה כר"א שאמרין "הואיל וחזי לאורחים". במסכת עירובין לח ע"א-ע"ב אומר רבה כר"א שיש איסור "הכנה" בדבר שנעשה ביו"ט שחל בערב שבת. דברים אלו הם סברות דקות יותר, כלומר בקו חשיבה של רבי אליעזר, שלדעתי יש משמעות שקובעת מעשה.

³¹ הלכות פסולי המקודשים פי"ב הי"ח.

³² גם בפסחים (מח ע"א) ישנה מחלוקת בין רבי אליעזר לרבי יהושע ואומרת הגמרא ששתק רבי אליעזר בברייתא והשיב במתניתין. בהמשך פוסק רבי כרבי אליעזר, וכך גם פסק הרמב"ם (הלכות יו"ט פי"ג הי"ט).

³³ ח"א אגרת קג.

³⁴ בראשית א, א.

³⁵ ראש השנה, שנת תרעב.

³⁶ 'שם משמואל', שם.

המציאות. עולם כזה שיסודו בירידה עצומה אין לו כביכול זכות קיום אלמלא **החסד** האלוקי - "עולם חסד יבנה"³⁷.

שמו של רבי אליעזר מלשון עוזר, מסייע לאחר ובני"ד - עוזר עם א-ל, פעיל אקטיבי עם הקב"ה ולכן דרישת הגאולה שלו עומדת במידת הדין (בתשרי עתידין ליגאל). לעומתו שמו של רבי יהושע מלשון מושיע ובני"ד - הקב"ה מושיע את ישראל גם כשאינם ראויים והגאולה באה כחסד (בניסן עתידין ליגאל).

רבי אליעזר ורבי יהושע כנגד דוד ושלמה

בילקוט שמעוני על תחילת משלי מובאת מחלוקת בין ר"א לר"י: "והחכמה מאין תמצא"? ר"א אומר בראש ור"י אומר בלב. אומר הילקוט ששלמה נקט כדעת רבי יהושע ודוד המלך נקט כשיטת רבי אליעזר. ננסה לעמוד על ההבדל בין המלכים בכדי להשליך על המחלוקת בין התנאים. בפשטות היינו מצפים שדוד, מחבר ספר תהילים שכולו לב לה', יסבור שהחכמה בלב ואילו שלמה, החכם מכל האדם, יסבור שהחכמה בראש. אולם הילקוט טוען הפוך!

נראה לומר שיש כאן שתי גישות בעבודת ה': גישה אחת היא ביטול מוחלט לרצון הקב"ה, תוך עשיית רצונו ללא תפיסת מקום אישי. גישה שניה נותנת מקום ללב האדם להיות שותף לקב"ה. דוד המלך לא מערב בין החכמה ללב, אלא מקום החכמה הוא בראש, מעלינו, ולכן דעתו מתבטלת אליה; כשהקב"ה מצווה הוא מבצע; "ואנכי תולעת ולא איש", בורח משאול ולא פוגע במשיח ה', בורח מאבשלום וכן נלחם מול גוליית ובשאר מלחמות ישראל. לעומתו שלמה נותן מקום ללבו להיות שותף לקב"ה ולכן בתור יהוראת שעה' מתערב בחכמה האלוקית ומתחתן עם אלף נשים בכדי ליצור קשר עם כל העולם ולהחזירו בתשובה נגד ציווי התורה המפורש: "לא ירבה לו נשים". אכן מצינו בפסוקים שחכמת שלמה מחוברת ללב: "הנה נתתי לך **לב חכם** ונבון"³⁸ וכן במשפט שלמה: "כי **חכמת** אלוקים **בקרבו** לעשות משפט"³⁹.

הרב קוק אומר⁴⁰ שישנם שני כוחות בראשית המלוכה; כח אחד הוא הנטיה בלב לה' שהיא נטיה שלימה וחזקה שאינה מותירה מקום לרגשות שאינם לה'. לב דוד היה כולו לה' ולא היה מקום לרגשות זרים להיכנס אליו. לעומת זאת המח הוא הוצאה לפועל, ולכן שם מתקיים בירור בין טוב ורע:

³⁷ תהילים פט, ג.

³⁸ מלכים א, ג, יב.

³⁹ מלכים א, ג, כח.

⁴⁰ עין איה שבת נו ע"ב, אות עא.

"אבל החכמה, היא מוכרחת להיות מתפרשת, להיות אל הפועל מוציא[ה] כל רעיון וכל מחשבה, ולברר את הטוב והאמת אפילו ע"י כלל צללי הרע והשקר. ע"כ היה צריך להימצא בלב שלמה פיתוח מיוחד גם לכל מה שאינו שלם, לכל מה שהוא ההיפוך מהאור והטוב, והאור והטוב מתגבר הוא והולך בהראותו את עוזו ואמתו, להסיר כל סיג וכל דעה נשחתה וכוזבת".

דוד בעל לב חזק אבל תנועתו כלפי שמיא והוא מתבטל לחכמה האלוקית. לכן מבחינתו החכמה בראש, בעליונים. לעומת זאת לב שלמה לא היה "כלבב דוד אביו" ותנועתו היתה כלפי מטה, לגלות את ה' בעמים, ולכן סבר שהחכמה בלב ויש מקום להתערב בחכמה האלוקית⁴¹. דוד מייצג את המלכות כלפי מעלה ושלמה מייצג את המלכות כלפי מטה⁴².

רבי אליעזר במידת הדין, תנועתו כלפי שמיא, ולכן הוא סובר שהדעת היא הקובעת והעיקרית במציאות - בתשרי נברא העולם. רבי יהושע, מתלמידי בית הלל, במידת החסד, מחבר את החכמה ללב, תנועתו כלפי מטה ולכן הוא סובר שעולם המעשה הוא העיקר - בניסן נברא העולם.

גאולה תלויה בתשובה

ראינו לעיל שבמחלוקת האם גאולה תלויה בתשובה שתק ר"א, ואמר רמ"ע מפאנו ששתיקת רב היא מפני עניין נסתר. לאור דברינו ניתן להסביר שהתנאים לא נחלקו האם הגאולה תלויה בתשובה, אלא הסתכלו עליה משני כיוונים שונים; ר"א מדבר על

⁴¹ בדומה לכך מצינו ביבמות (קה ע"ב): "פתח חד מינייהו ואמר המתפלל צריך שיתן עיניו למטה שנאמר (מלכים א ט, ג): 'והיו עיני ולבי שם כל הימים' וחד אמר עיניו למעלה שנאמר (איכה ג, מא): 'נשא לבבנו אל כפים' אדהכי אתא ר' ישמעאל בר' יוסי לגבייהו אמר להו במאי עסקיתו אמרו ליה בתפלה אמר להו כך אמר אבא בהמתפלל צריך שיתן עיניו למטה ולבו למעלה כדי שיתקיימו שני מקראות הללו" (העיניים משולות לחכמה).

⁴² א. לאור זאת ניתן להסביר את הגמרא את הגמרא בשבת (ל ע"א) האומרת שארון הברית נכנס לקודש הקודשים בזכות דוד; הארון משול לראש ונמצא במקום הקדוש ביותר, הנקודה העליונה בעולם. דוד סובר שהראש, החכמה, היא העיקר והתבטל לחכמה האלוקית משום כך בזכותו הוכנס הארון למקומו. לעומת זאת, המנורה שהיא השפעת התורה החוצה, הייחודיות הישראלית כלפי חוץ, המקבלת את אורה מקודש הקודשים, קשורה לאורו של שלמה, ולכן הוסיף למקדש מנורות ושולחנות כנגד שבטי ישראל.

ב. בזהר (תרומה קמד ע"ב) מבואר שדוד ושלמה זכו ליחד זו"נ מה שלא עשה אדם מעולם, אפילו משה רבינו; דוד תיקן את המטרוניתא וקשט אותה, כלומר עסק בעיקר בכלה להעלותה אל הקב"ה (מלמטה למעלה), ושלמה, על גבי עבודת דוד, הביא את החתן וקרוב בנייהם (מלמעלה למטה): "שלמה זווג לה למטרוניתא בזווגא שלימא לעילא אבל שלמה המלך זווג את ז"א עם השכינה ביחוד השלם למעלה ואעיל החתן לחופה בקדמיתא וטרם שהמשיך את זו"נ לזה העולם העלה את החתן שהוא ז"א למעלה להבינה לקבל שפע ע"י יחודו עם המלכות למעלה ולבחר עאל לתרווייהו בהאי עלמא וזמין לון בחדוה בני מקדשא דאיהו בנה... זכאין אינון דוד ושלמה בריה דאינון אתקינו זיווגא דלעילא".

התרחשות הגאולה בעליונים התלויה בתשובה ור"י לא חולק עליו אלא מדבר על גאולה בתחתונים שאינה תלויה בתשובה במובנה הפשוט⁴³.

בזהר חדש⁴⁴ נאמר :

"רבי אליעזר אומר, כל הגליות שגלתה כנסת ישראל, נתן לה הקדוש ברוך הוא זמן וקץ, ונתעוררה תמיד בתשובה, וגלות האחרון אין לו קץ וזמן, אלא הכל תלוי בתשובה..."

אמר ליה רבי עקיבא, אם כן, היאך יהא דא להתעוררא כולהון פחדא בתשובה, מאן דהוי בסייפי שמיא, ומאן דהוא בסייפי ארעא, היך יתחברון פחדא למעפד תשובה.

אמר לו רבי אליעזר, חידה, דאי יחזרון בתשובה ריש כנישתא, או חדא כנישתא, בכותם יתכנש כל גלותא..."

מהזוהר עולה שלא מדובר על תשובה של עם ישראל בפן הגשמי אלא של כנסת ישראל, שהיא רובד רוחני. רבי אליעזר לא מתכוון שכולם יחזרו בתשובה אלא "ריש כנישתא או חדא כנישתא" בלבד. מי הם 'ריש כנישתא'? נראה לומר שאלו הצדיקים הפועלים בעולמות העליונים ומעוררים את הקב"ה לגאול את ישראל (וזו התשובה אליה התכוון ר"א).

ניתן להסביר זאת על פי 'מתוק מדבש' ב'פתח אליהו'⁴⁵ מדבריו עולה שהצדיקים מעוררים את הקב"ה לגאול את השכינה :

"להבין את מאמר הבא נקדים בעז"ה הקדמה קצרה, והוא כי נודע שהאבות הם סוד חג"ת, ומשה הוא סוד הדעת, והצדיקים המקשרים עצמם בשכינה ועוסקים תמיד להעלות את השכינה, הם נעשים מרכבה אליה. ונודע (מכוונות תקיעת שופר), שסוד השינה הוא העלאת הפנימיות בסוד מ"ן [הוא עניין ההשפעות מלמטה] למעלה, והצדיקים אשר במיתתם קרויים חיים וכל מיתתם הוא רק בחינת שינה, הם מעלים מ"ן במיתתם (כנודע משער היחודים), וכאן נתכוון רבי שמעון לעורר את הנשמות של האבות ושל משה רבינו ושאר נשמות הצדיקים שיעלו מ"ן כדי לגרום ייחוד זו"ן לעורר את המלכות ותהיה הגאולה בב"א".

⁴³ בן יהוידע (ראש השנה י ע"ב) : "וני"ל בס"ד דגם בענין הגאולה לא פליגי אלא מר מדבר בגאולה העליונה שתהיה משבעים שרים שלמעלה ומר מדבר בגאולה התחתונה שתהיה מן האומות למטה כי לעתיד תהיה הגאולה שלימה מן השרים ומן האומות לכך אין אחריה עוד גלות כנודע הלידה".

⁴⁴ סוף פרשת נח.

⁴⁵ תיקוני זהר יז ע"ב.

רבי אליעזר דיבר על 'גאולה' ו'תשובה' במובן רוחני, המתרחשת בעליונים, ושם הצדיקים מעוררים את הקב"ה לגאול את השכינה. ר"א שתק מפני הסתר הדברים ולא משום שנדחו דבריו. רבי יהושע עוסק במתרחש בארץ ועל כן סבר שהגאולה אינה תלויה בתשובה.

סיכום

ראינו שרבי אליעזר ורבי יהושע מסתכלים בצורת מבט שונה: רבי אליעזר רואה את המהות, הפנימיות והמחשבה כעיקר ואילו רבי יהושע רואה כעיקר את המציאות, ההתרחשות בפועל. יסודה של מחלוקת זאת נעוץ בהבדל בין דוד ושלמה האם החכמה למעלה ותנועתנו אליה וכך נקט רבי אליעזר כדוד או שמא ללבנו יש נגיעה בחכמה ועל כן תנועתנו כלפי מטה, וכך נקט רבי יהושע כשלמה.

בעקבות הבנה זו ראינו ששתיקת רבי אליעזר היא לא משום שלא ידע מה להגיב, אלא שהוא מדבר ברובד אחר ועליון ושניהם מודים אחד לשני.